

Sally P. Ragep. *Jaghmini's Mulakhkhaṣ: An Islamic Introduction to Ptolemaic Astronomy*. Springer, 2016. xii+354 sayfa. ISBN: 9783319319926.

*Hanif Ghalandari**

Tercüme: Hasan Umüt**

Hey'et (âlemin konfigürasyonu & teorik astronomi) kitaplarının, kendine has yapısıyla müstakil bir astronomi türü olarak İslam coğrafyasında ilk defa ortaya çıkışı VI/XII. yüzyılda olmuştur. Harakî'nin (ö. 553/1158), bu disiplin içerisindeki ilk kapsamlı çalışma olan *Münthe'l-idrâk fî tekâsîmi'l-eflâk* başlıklı eserini yazdığı 526/1132 yılından Kutbüddin Şîrâzî'nin (ö. 710/1311) *Tuhfetü'ş-Şâhiyye fî'l-hey'e*'yi tamamladığı 684/1285 yılına değin kaleme alınmış 14 *hey'et* kitabı sıralayabiliriz.¹ Pek çok tarihçi, bu eserlerin –sayısına ve günümüze ulaşan nüshalarının çokluğuna istinaden– eğitim maksatlı kaleme alındığına kanidir. Bu iddiayı destekleyen bir başka önemli delil de, söz konusu eserlerin belirli konulara hasredilmiş kısa giriş kitabı hüviyetinde olmasıdır. Bu giriş kitapları hem öğrenciler hem de astronomi çalışmak isteyenler için faydalıydı. Mahmûd b. Muhammed b. Ömer el-Çağmîni (ö. 618/1221 sonrası) tarafından kaleme alınan *el-Mûlahhas fî'l-hey'eti'l-basîta* da yukarıda zikrettiğimiz giriş kitaplarına bir örnektir.

Sally P. Ragep'in iş bu yazının konusu olan kitabı da yararlı bir giriş yazısıyla birlikte *Mûlahhas*'ın tahkikli metnini ve İngilizce tercümesini içermektedir. Kitap dört ana bölümden oluşmaktadır: Giriş; Editöryal Esaslar; Tahkik, Tercüme ve Nüsha Farkları (*Apparatuses*); Tahkikli Metin ve Tercüme Üzerine Şerh. Bunlara ilaveten kitabın sonunda, "Çağmîni'nin Eserleri", "*Mûlahhas*'ın Tercüme, Şerh ve Haşiyeleri (*Derivative*)" ve "Terimler Sözlüğü" bulunmaktadır.

* Dr., Tahrân Üniversitesi, Bilim Tarihi Enstitüsü.

** Doktor Adayı, McGill Üniversitesi, İslam Araştırmaları Enstitüsü.

1 *Hey'et* metinlerinin kısa bir tarihi için, F. J. Ragep, *Naşîr al-Din al-Ṭūsî's Memoir on Astronomy* (New York: Springer-Verlag, 1993), 29-40; George Saliba, *A History of Arabic Astronomy* (New York: New York University Press, 1994), 15-39; Y. Tzvi Langermann, "Arabic Cosmology," *Early Science and Medicine* 2, no. 2 (1997): 185-213; Amir Mohammad Gamini, "Diversity and Variety of Hay'a Books in Islamic Civilization," *Tarikh-e Elm* 11, no. 2 (2014): 243-90 (Farsça).

Çağmîni, *Mûlahhas* ve de tıp alanında yazdığı *Kânûnçe* adlı eseriyle bilinmektedir. Bununla birlikte modern dönemdeki bazı araştırmacılar, birisi geç VI/XII. ve erken VII/XIII. yüzyılda yaşamış ve *Mûlahhas*'ı kaleme almış, diğeri ise VIII/XIV. yüzyılın ilk yarısında yaşamış ve *Kânûnçe*'yi yazmış Çağmîni isimli iki kişinin olduğuna inanmaktadır. Ragep, iki Çağmîni ile ilgili literatürün kısa bir değerlendirmesini yapmakta (8-15) ve bazı yeni deliller ışığında "birden fazla bilimsel eser yazan" tek bir Çağmîni olduğu sonucuna varmaktadır (5). Giriş bölümünün ilk yarısında Ragep, yeni keşfedilen yazma eserlere dayanarak Çağmîni'nin yukarıda zikredilen iki eserinin telif tarihlerini tespit etmiştir; ona göre *Mûlahhas* erken VII/XIII. yüzyılda, *Kânûnçe* ise geç VI/XII. yüzyılda telif edilmiştir.

Ragep, Çağmîni'nin biyografisine dair öne sürdüğü iddianın sağlamlasını, eserlerinin ithaf bölümlerinden hareketle yapmaktadır. Bu bağlamda, *Mûlahhas*'ın kendisine ithaf edildiği Bedreddin Kalânisi'den (ö. 602-3/1205-6 sonrası) ve yine Çağmîni'ye ait *Fi kuvveti'l-kevâkib ve da'fihâ*'nın kendisine ithaf edildiği Şihâbüddin Ebû Sa'd b. İmrân el-Hârezmi el-Hiveki'den (ö. 615/1218) bahsetmektedir. Biyografik kaynaklara göre, bu iki isim de geç XII. ve erken XIII. yüzyıllarda yaşamışlardır (16-19, 21-24). Bu destekleyici delilden hareketle Ragep, Çağmîni'nin tam olarak ne zaman yaşadığını tespit etmek amacıyla elinden gelen çabayı ortaya koymaktadır.

Giriş bölümü, *Mûlahhas*'ın telif edilmesine kadar geçen süre için *hey'et* tarihini de ele almaktadır. Tarihçiler, Batlamyus'un *Planetary Hypothesis*'inin *hey'et* eserlerinin esas kaynağı olduğu noktasında hemfikirdir. Bununla birlikte, Batlamyus'un selefleri ve de ondan sonra gelip benzer eserler kaleme almış Yunan bilginler hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmiyoruz. Ragep, Batlamyus'un Helenistik dünyadaki selef ve haleflerini tanıtan elimizdeki kısıtlı düzeydeki tarihsel bilginin kısa bir özetini sunmaktadır. Bu muhtasar tarih anlatısı, şimdiye kadar yazılan *hey'et* tarihi eserlerinde bulunmadığından Ragep'in bu hususu ele almış olması faydalıdır.

Daha önce de bahsedildiği üzere, ilk *hey'et* kitapları VI/XII. yüzyılın ilk yarısında yazıldı. Bunu söylemekle birlikte, İslam'ın ilk çağlarında yazılmış ve *hey'et* eserlerine benzer hüviyette bazı çalışmaların varlığından da söz edebiliriz ki, bunları "*hey'et* eserlerin selefleri" şeklinde tavsif edebiliriz. Bu tür eserlere örnek olarak şunları verebiliriz: Ya'kûb b. Târik'ın (ö. 180/796) *Terkîbü'l-eflâk*'ı, Mâşâ'allah'ın (ö. 200/815 civarı) günümüze sadece Latince çevirisi ulaşmış olan *De Scientia Motus Orbis*'i ve de Fergâni (ö. 247/861'den sonra) tarafından telif edilmiş olan *Cevâmî'u ilmi'n-nücûm*. Bunlara ilaveten Ragep, "Modernler" başlıklı alt bölümde başka eserlere de değinmektedir. "Modernler" kelimesi, *müteahhirûn* ibaresinin tercümesi olup Ragep'in dediği gibi, "asıl olarak, dokuzuncu yüzyılda (ve sonrasında) neşvünema bulmuş İslam bilginlerine karşılık gelen 'modernler'in sahip oldukları görüşlere yer veren referansları, *hey'et* kitaplarında bulmak nadir bir durum değildir" (45).

Ragep, Çağmîni'nin, ekliptik eğimi ve de Güneş'in apojesinin hareketi gibi gezegen hareketlerine yönelik bazı yeni ve gelişmiş parametreleri aktarırken, Batlamyus'un "otoritesi" yerine bu "modern" çalışmalara atıfta bulunduğunu ortaya koymaktadır. Muhtemelen bu nedenledir ki Ragep, kitabının başlığında, *Mûlahhas*'ı "Batlamyus astronomisine İslami bir giriş" olarak nitelendirmektedir. Fakat bu başlık ilginç bir soruyu öne çıkarmaktadır: Müslüman bilginler farklı türde bir astronomiye mi sahiptiler? Cevap aslında basit. Merâğa Okulu ve XIII. yüzyılda telif edilmiş *hey'et* eserlerinden önceki bütün çalışmalar tek bir yazım geleneğine mensuptu ki, bu da Batlamyus'un *Planetary Hypotheses*'ine dayanmaktaydı. Müslüman bilginler, yaptıkları yeni gözlemler çerçevesinde bazı astronomik parametreleri geliştirmenin yanı sıra, daire ve nokta gibi basit geometrik modeller yerine üç boyutlu küresel felekleri, sistemlerinde kullandılar. Bununla birlikte, benimsedikleri kozmolojik düzen (âlemin konfigürasyonu), Batlamyus'unkiyle benzer bir yapıda varlığını sürdürdüğü için, *hey'et* eserlerine "Batlamyus astronomisine giriş kitapları" demek mümkün.

"Post-Modernler" başlıklı bir diğer alt bölüm, III/IX. yüzyıldan Çağmîni'nin zamanına değin astronomi eserleri yazmış müelliflere atıfta bulunmaktadır. Bu kapsamda Ragep'in bahsettiği isimler ve eserler şunlardır: Bîrûni'nin (ö. 442/1050 sonrası) *Kitâbu't-Tefhîm*'i; İbnü'l-Heysen'in (ö. 432/1040 civarı) *el-Makâle fî hey'eti'l-âlem*'i; Harakî'nin kaleme aldığı *Münteha'l-idrâk fî tekâsîmi'l-eflâk, et-Tebîra fî ilmi'l-hey'e* ve *Umde*; ve son olarak Kattân Mervezi'nin (ö. 548/1153) kaleme aldığı *Keyhân Şinâht*. *Hey'et* konularından bazılarını içermekle birlikte bir astroloji kitabı olan *Kitâbu't-Tefhîm* haricinde saydığımız bu eserlerin hepsi *hey'et* geleneği içerisinde önemli kabul edilen çalışmalardır.

İbnü'l-Heysen'in kitabı, küresel ve üç boyutlu cisim olarak felekleri nazarı itibara alan ilk eserdir. *Keyhân Şinâht* da Farsça kaleme alınmış ilk *hey'et* eseridir. Harakî'nin çalışmaları ise kendisinden sonra yazılacak *hey'et* kitaplarına, konu sıralaması bakımından model olmuştur. Bu bakımdan Ragep'in vurguladığı iki husus bulunmaktadır: Birincisi, *hey'et* kitapları hem Arapça hem de Farsça dillerinde eşzamanlı olarak telif edilmiştir; ikincisi, *hey'et* kitapları giriş ve ileri seviye olmak üzere iki türdür. Buna ek olarak bir yazarın hem Arapça hem de Farsça *hey'et* kitabı yazdığı örnekler de var. Örneğin, Harakî'nin, ileri seviye bir kitap olarak nitelendirilebileceğimiz *Müntehâ'sı* ve giriş düzeyinde olan *Tebîra'sı* Arapça yazılmış iken, *Umde* adlı eseri Farsça kaleme alınmıştır.

Ragep Giriş bölümünü, Çağmîni'nin kullandığı parametrelerde bariz bir biçimde Batlamyus ve Battâni'nin (ö. 317/929) "otoritelerinden" bahsedebileceğini, Harakî'nin –*Müntehâ'sından* ziyade– *Tebîra'sının* ise, *Mûlahhas*'ın yapısı ve kullandığı

malzeme açısından diğer bir ana kaynak olduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle de “giriş seviyesindekiler” için oldukça faydalı bir eser ortaya çıkmıştır (63).

Son olarak, Ragep’in beş nüshaya dayanarak hazırladığı tahkikli metin üzerine bazı yorumlarda bulunmak istiyorum. Ragep, *Mûlahhas* nüshalarının, eserin ilk yazıldığı hale yakın olmadığını, bu nedenle de mümkün mertebe en yakın metni inşa etmeye çalıştığını vurgulamaktadır (69). Tahkikli metnin iyi hazırlanmış olduğunu, ortaya konan Arapça metnin ve İngilizce tercümenin, bu alandaki araştırmacılar için faydalı olacağını ifade edebiliriz. Tek eksiklik olarak zikredebileceğimiz husus, ki o da eksiklik kabul edilirse, her ne kadar kullanışlı gibi gözükse de nüsha farklarının tahkikli metnin sonuna konması, nüsha farklılıklarını karşılaştırmayı zorlaştırmaktadır.